

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΦΕΤΖΗΣ

ΑΚΗΔΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΥΝΙΣΜΟΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ΕΚΕ), με τους αλληπάλληλους γύρους της, έχει συγκροτήσει μια σημαντική χρονοσειρά δεδομένων, η οποία μας επιτρέπει να μελετήσουμε τα πολιτικά φαινόμενα στη διαχρονική τους διάσταση, αλλά και να ερμηνεύσουμε τον κόσμο του πολιτικού συγκριτικά, πέρα από τα πλαίσια του έθνους-κράτους. Έτσι, ο τέταρτος γύρος της επιβεβαιώνει τάσεις που ήρθαν στο φως από προηγούμενες εμπειρικές διερευνήσεις του πολιτικού (διαχρονία), ενώ, ταυτόχρονα, απομακρύνει την παραμυθία του «ανάδελφου γένους» (σύγκριση). Δίνοντας το λόγο σε νέα υποκείμενα, όπως οι «ξένοι», επιτρέπει μια άλλη ανάγνωση των ευρημάτων που μπορεί να συνεισφέρει σε μια λιγότερο μεταφυσική και φαντασιωσική αυτογνωσία.

Σε αυτό το πλαίσιο, στρεφόμαστε στη διερεύνηση ενός κεντρικού και πολυδιάστατου πυρήνα της πολιτικής κουλτούρας, δηλαδή της σχέσης πολιτών – πολιτικής. Για τη μέτρηση των στάσεων των πολιτών στη σχέση τους με το Πολιτικό, η ΕΚΕ υιοθετεί την έννοια της εμπιστοσύνης, η οποία –στον τέταρτο γύρο– βρίσκεται σε ελεύθερη πτώση, συνοδευόμενη από μια ιστορικά πρωτόφαντη δυσανεμία για τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας. Τα δεδομένα μάς επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε μια σωρευτική αποσάθρωση στη σχέση των πολιτών με το πολιτικό, η οποία στη χώρα μας, σε αντίθεση με τις άλλες χώρες της ΕΚΕ, βαίνει παράλληλα με την κοινωνική εκκένωση της πολιτικής. Επιπλέον, η αδιαφορία για την πολιτική αποτελεί ένδειξη κυνικής ιδιώτευσης και απονομιμοποίησης του πολιτικού πεδίου. Η ελληνική κοινωνία, όπως αποκαλύπτεται από όλους τους γύρους της ΕΚΕ, είναι μια κοινωνία φοβική, μια κοινωνία ατομικιστικής περιχαράκωσης και ανομικής βιοτής χωρίς αλληλεγγύη, με δυσανεξία ή επιθετικότητα απέναντι στο διαφορετικό και την ετερότητα.

PANAGIOTIS KAFETZIS

POLITICAL INDIFFERENCE AND SOCIAL CYNICISM

ABSTRACT: European Social Survey, with its repeated rounds, has accumulated a significant volume of data, which allows the study of political phenomena in diachrony, as well as the comparative interpretation of politics beyond the confinements of nation-state. Thus, ESS fourth round confirms trends previously spotted by empirical political research, while undermining the myth of «Greek exceptionalism». Calling upon new subjects, e.g. the «foreigner», allows a different reading of the findings, supporting a less metaphysical self-understanding.

In this framework, we investigate a central and multidimensional nucleus of political culture, namely the relationship between citizens and politics. To measure this relationship, ESS adopts the concept of trust, which in the fourth round is found to be «skydiving», accompanied by a unprecedented dissatisfaction with the functioning of democracy. ESS data support the recognition of a cumulative collapse of the relationship between citizens and politics, which, cotrary to other participant countries, in Greece is followed by the social evacuation of politics. Moreover, indifference towards politics constitutes a clue of cynical privatization and delegitimization of politics. Greek society is revealed to be a phobic one, a society of individualistic entrenchment without solidarity, intolerant or aggressive towards alterity.

 εκινώ την υποχρεωτικά συνοπτική παρέμβαση που θα επιχειρήσω εδώ, με μια διττή μεθοδολογική «υπενθύμιση». Είναι δεκαετίες τώρα που, ό,τι έχει οριστεί εν γένει ως «εμπειρική πολιτική ανάλυση» (πολλές φορές αδικώντας και τον θετικιστικό εμπειρισμό και τη θεωρητικά αρτιωμένη ανάλυση), ακουμπά σε δύο «λιθαράκια», ταυτόχρονα: τη *διαχρονία* και τη *σύγκριση*. Η πρώτη διασφαλίζεται από τη συγκρότηση τεράστιων, πλέον, χρονοσειρών δεδομένων – με πρωτοπόρους εδώ όσους αποτέλεσαν την ιδρυτική ομάδα της «σχολής του Michigan», και το περίφημο και περισπούδαστο υπόδειγμα των National Election Studies. Η δεύτερη, η σύγκριση, εκκινεί από μια μεταπολεμική, δυτικοκεντρική έστω, πεποίθηση ότι ο κόσμος του Πολιτικού δεν μπορεί πλέον να εννοηθεί και ερμηνευθεί στα πλαίσια μόνον, ή κυρίως, του έθνους-κράτους. Αυτή η πεποίθηση ενσαρκώθηκε πρωταρχικά, τέλη της δεκαετίας του 1950, από τους Almond και Verba, σκαπανείς της εμπειρικής εφαρμογής του δομολειτουργισμού και ένθερμους θιασώτες της «αναπτυξιακής-εκσυγχρονιστικής» θεωρίας, στην πενταεθνή μελέτη τους για την «civic culture».

Η ανάγκη για αυτήν τη διττή μεθοδολογική υπενθύμιση προέκυψε σ' αυτόν που γράφει τις αράδες που ακολουθούν, όταν προσπαθούσε να διαβάσει κάποια εμπειρικά δεδομένα από τον 4^ο γύρο της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (EKE), που, ευτυχώς (για πλείστους λόγους), πραγματοποιήθηκε και πάλι στην Ελλάδα, έστω και κάτω από αντίξοες συνθήκες. Στην προσπάθεια ανάγνωσης αυτών των εμπειρικών δεδομένων, λοιπόν, συνειδητοποιούσα – σαν να ανέσυρα σιγά-σιγά στη μνήμη και στη σκέψη σελίδες ημερολογίου από την Πολιτική σ' αυτή τη χώρα τα τελευταία κοντά 40 χρόνια – δύο «πράγματα» (με την έννοια που δίνει ο Durkheim στο «fait social»): Πρώτον, ότι ο 4^{ος} γύρος της EKE,

όπως και ο 1^{ος}, όπως και ο 2^{ος}, δεν ανακαλύπτει την πυρίτιδα. Με τη μεθοδολογική και θεωρητική αυστηρότητα που διακρίνει αυτό το «παράδειγμα» εμπειρικής κοινωνικής έρευνας, έρχονται να επιβεβαιωθούν τάσεις που ήρθαν στο φως από προηγούμενα, επιστημολογικά «αφελέστερα», διαβήματα εμπειρικής διερεύνησης του Πολιτικού, στη μικρο-κλίμακα της ψυχο-υποκειμενικής βαθμίδας του. Και, δεύτερον, ότι η «ελληνική εξαίρεση» (the Greek exceptionalism), ακόμα κι αν υπάρχει, τροφοδοτώντας μιαν ανακουφιστική για πολλά άλγη παραμυθία, υφασμένη γύρω από το «απαρομοίωτο και ανάδελφο γένος», δεν μπορεί παρά να συνθλιβεί κάτω από το βάρος του «ανήκειν στην Ευρώπη» – άρα και της αποτίμησης αυτού του ανήκειν «μας» σε σχέση με το «ευρωπαϊκό κοινό». Αυτή η αποτίμηση μπορεί, από μόνη της, να τινάξει στον αέρα όλους τους μύθους της «εξαίρεσης». Κι αν κάτι μας δωρίζει η ΕΚΕ, είναι, νομίζω, το ότι, στον καθρέφτη, δεν μπορείς πια να είσαι μόνος σου, εσύ και το είδωλό σου. Στον καθρέφτη αντικρίζονται πια μαζί σου πολλά πρόσωπα και σώματα. Κι αν νοιώθεις «εξαιρετικός», καθότι αυτόρκης και ανεπίγνωστα πια μόνος, δεν έχεις παρά να σπάσεις αυτόν τον καθρέφτη.

Η ΕΚΕ είναι ήδη η διαχρονία και η σύγκριση, για όλους όσους δεν έχουν καταφύγει στη φαντασίωση του ασύλου μιας «εθνικής κοινωνίας». Και παραπέρα, η ΕΚΕ μπορεί να είναι η αφορμή, από τα ευρήματά του και μόνον, στα τρία «κύματά» του που έγιναν στην Ελλάδα, για να μιλήσουν, να *μιλήσουν*, νέα υποκείμενα στο ανάπηρο, έστω, κοινωνικό συμβόλαιο που συνάφθηκε σ' αυτή τη χώρα, με το μετεμφυλιακό κράτος έκτακτης ανάγκης και τα πελατειακά του ακολουθήματα. Κι αυτά τα νέα υποκείμενα είναι οι «ξένοι». Με τις όποιες, επώδυνες σ' αυτό τον τόπο, περιπέτειές τους στις προσπάθειές τους να υπάρξουν ως νέα συλλογικότητα.

Μπορεί, όμως, αυτά τα δεδομένα να επικουρήσουν επίσης μιαν άλλη ανάγνωσή τους, η οποία οδηγεί στην αμφισβήτηση έως αναιρέση του «εξαιρετικού εαυτού». Που, ίσως, είναι σταθερά απαξιωτικός για τον ίδιον. Επειδή, μέσα από ένα σύνδρομο αυτιστικής αυτοαναφορικότητας που έχει τις ρίζες του στην «εξαιρετικότητα» του εαυτού, διαβάζει ανάποδα τι του συμβαίνει. Αλλά και τι λέει για τον ίδιον. Αυτή η άλλη ανάγνωση των ευρημάτων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας μπορεί να

συνεισφέρει σε μια περισσότερο έλλογη και λιγότερο μεταφυσική, α-ιστορική και φαντασιωτική αυτογνωσία. Το κλειδί αυτής της άλλης ανάγνωσης των υπό συζήτηση δεδομένων είναι, και πάλι, οι δύο έννοιες: διαχρονία και σύγκριση.

Μετά από αυτήν τη φλύαρη παρέκβαση, «επανερχομαι». Τα δεδομένα και των τριών γύρων της ΕΚΕ, δείχνουν μια κονιορτοποιημένη κοινωνία κι ένα πολιτικό πεδίο σε επίμονο κοινωνικό κενό. Μια παρένθεση εδώ. Επειδή η δειγματοληψία της ΕΚΕ ακολουθεί τους αυστηρούς πιθανοθεωρητικούς κανόνες, θα μιλήσω για ελληνική κοινωνία, κι όχι για «δείγμα κοινού». Είναι παρακινδυνευμένο, βεβαίως, καθώς εδώ κρύβονται όλες οι παγίδες της αναγωγής (inference) και του ατομικιστικού σφάλματος (individualistic fallacy). Όμως, επειδή έχω στοιχειώδη εμπιστοσύνη στους ελέγχους αξιοπιστίας και εγκυρότητας που πραγματοποιούν οι κεντρικές ομάδες εξέτασης της δειγματοληπτικής μεθοδολογίας, εποπτείας της έρευνας πεδίου και λογικού ελέγχου των εμπειρικών δεδομένων της ΕΚΕ, θα θεωρήσω ότι οι εμπειρικές αποτυπώσεις των συλλογικών πολιτικών στάσεων «είναι η Ελλάδα».

Επιλέγω ως αναφορά μου για το σημείωμα αυτό εμπειρικά δεδομένα της ΕΚΕ, τα οποία αφορούν σε μεταβλητές που διερευνούν πτυχές ενός κεντρικού και πολυδιάστατου πυρήνα της πολιτικής κουλτούρας, τη σχέση πολιτών-πολιτικής. Δηλαδή, τις γνωστικές και θυμικές παραστάσεις, τις εκάστοτε τρέχουσες αντιλήψεις, τις αξιολογικές στάσεις, και τις κανονιστικές προσλήψεις αυτής της σχέσης από τους ίδιους τους πολίτες. Σεβόμενος τη *rationale* του εργαλείου που λέγεται εμπειρική πολιτική έρευνα, καθώς με αυτής τα ευρήματα αποδέχτηκα να καταπιστώ και να διαλέγομαι, δεν θα υπεισέλθω σε κριτική της φαινομενολογίας και του νομναλισμού που ορίζουν εγγενώς το διάβημά της – και, κυρίως, τη ρηματική διατύπωση του ερωτηματολογίου της μαζί με τις τεχνικές μέτρησης των στάσεων. (Γι' αυτά έχουν μιλήσει μετά λόγου αυθεντίας ο Bourdieu, ο Champagne, ο Wright Mills, και πλείστοι όσοι ανήκουν στη σχολή κριτικής του θετικιστικού κοινωνιολογικού εμπειρισμού).

Προηγουμένως, έγινε αναφορά σε ένα πεδίο, το πεδίο της Πολιτικής, το οποίο διατελεί σε ένα επίμονο κοινωνικό κενό. Το «επίμονο» παραπέμπει στη μια διάσταση, στο ένα «λιθαράκι» για

το οποίο έγγραφα προηγουμένως: τη *διαχρονία*. Εμπειρικές έρευνες του ΕΚΚΕ για την πολιτική κουλτούρα έδειξαν, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, ότι υπάρχει μια προϊούσα τάση των πολιτών στην υιοθέτηση στάσεων κυνισμού και αλλοτρίωσης απέναντι στο Πολιτικό, συλλήβδην. Με καταλύτη το «σκάνδαλο Κοσκωτά», τότε, ο τίτλος του μονόπρακτου που ανεβαζόταν σε όλες τις γωνιές της χώρας, ήταν, «οι πολιτικοί τα παίρνουν», αλλά και (άρα), «ο καθένας για την πάρτη του». Άρχισε να εξαπλώνεται έτσι μια «ρεαλιστική» και διάχυτη κατάφαση απέναντι στην ανομία του δημόσιου και πολιτικού χώρου. Σε μια κοινωνία με μακροχρόνια ανταλλακτική-ωφελιμιστική εικόνα της πολιτικής της αντιπροσώπευσης ως πελατειακής σχέσης, ήταν απλώς θέμα αναβάθμισης-αναδιπλασιασμού αυτής της εικόνας στην κεντρική πολιτική εξουσία και τα κλειδωμένα στεγανά των κορυφών της. Από το μέσον της δεύτερης μεταπολιτευτικής δεκαετίας η ελληνική κοινωνία αρχίζει να αποστρέφεται την πολιτική, υιοθετώντας ευθέως αντιπολιτικές στάσεις, ενώ, σε επίπεδο δομών, την ίδια εποχή, κάνει την εμφάνισή του το «πολιτικό χρήμα».

Αυτό είναι, και πάλι, μια υπενθύμιση που ακουμπά στη διάσταση της διαχρονίας, σε ένα, θεωρητικώς τουλάχιστον, κρίσιμο ζήτημα: το βαθμό νομιμοποίησης των «*αρχών*» από τους πολίτες, τους τρόπους που αυτή η νομιμοποίηση σχετίζεται με τη νομιμοποίηση του «*καθεστώτος*», και το κατά πόσον αυτή η νομιμοποίησή του (ή, μη-νομιμοποίησή του) μπορεί να ενισχύσει, ή να διαβρώσει τους δεσμούς του ύπατου σημείου συνοχής μιας πολιτείας, κατά τους συστημικούς-φιλελεύθερους, δηλαδή, την «*πολιτική κοινότητα*» (για να τηρήσω τις διακρίσεις του Πολιτικού που κάνει ο Easton).

Για τη μέτρηση των στάσεων των πολιτών απέναντι στη σχέση τους με το Πολιτικό, το ESS υιοθετεί σε μεγάλο βαθμό την έννοια της «εμπιστοσύνης». Μια έννοια του κοινωνιολογικού συρμού την τελευταία 20ετία, μια έννοια προς πάσα χρήση για την ερμηνεία της «κρίσης της Δημοκρατίας» στις κοιτίδες της, τον ανεπτυγμένο δυτικό κόσμο, όπου συμβαίνει να υπάρχει μια «πολιτική χωρίς πολίτες», δηλαδή μια κρίση στη συμβατική πολιτική της θέσμιας μαζικής-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, που φέρνει αμφισβήτηση παλαιών σχημάτων πολιτικής αυθεντίας και, μαζί, ανάπτυξη νέων μορφών αντισυμβατικής συμμετο-

χής των πολιτών, με βασικό στοιχείο την αμφισβήτηση της «elite politics». Ένα θέμα προνομιακό στις αναλύσεις του Inglehart.

Στην Ελλάδα, αυτή η κρίση εμπιστοσύνης απέναντι στις σημερινές μορφές ύπαρξης του Πολιτικού δεν εξισορροπείται από την ανάδυση μιας «νέας πολιτικής», όπως συμβαίνει σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, ήδη από τη δεκαετία του 1970. Εδώ, η εμπιστοσύνη στο *Κοινοβούλιο*, στους *πολιτικούς*, στους *νόμους*, στην *αστυνομία* βρίσκεται σε ελεύθερη πτώση στον 4^ο γύρο της ΕΚΕ σε σύγκριση με τους δύο προηγούμενους γύρους – όπου, όμως, οι σχετικά χαμηλοί δείκτες αυτής της εμπιστοσύνης δεν αποτελούσαν προνόμιο της Ελλάδας, αλλά συγκρίσιμο γνώρισμα όλων των χωρών που μετείχαν στην ΕΚΕ. Έχει σημασία να αναφερθεί εδώ, ότι η έλλειψη εμπιστοσύνης για το *Κοινοβούλιο* σημειώνει στην Ελλάδα κάθετη πτώση μεταξύ άνοιξης και φθινοπώρου του 2008, όπου από το 51% εκτινάσσεται στο 68%. Όπως επίσης έχει σημασία να αναφερθεί ότι το φθινόπωρο του 2008, η έλλειψη εμπιστοσύνης των Ελλήνων για τα πολιτικά κόμματα χαρακτηρίζει την τεράστια πλειονότητά τους, το 86% (στοιχεία από το *Ευρωβαρόμετρο*, τεύχ. 70.1). Η εικόνα αυτή έρχεται να συμπληρωθεί από μια ιστορικά πρωτόφαντη *δυσανεμία από τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας*, μια συνολική και συστημικά κρίσιμη μεταβλητή στις εμπειρικές πολιτικές έρευνες που συμπυκνώνει επιμέρους δείκτες πολιτικών στάσεων του κοινού: στις θέσεις ικανοποίησης της 11βάθμιας κλίμακας μέτρησης (7-10) συγκεντρώνεται μόλις το 21%, ενώ στις θέσεις της απερίφραστης δυσανεμίας (0-3) το 37%. Η μέση τιμή στην κλίμακα είναι το 2009 στο 4,3, ενώ το 2004 ήταν στο 6,2 και το 2003 στο 5,8. Αυτό από μόνο του παραπέμπει σε μια τάση σωρευτικής και σφαιρικότερης αποσάθρωσης στη σχέση των πολιτών με το Πολιτικό.

Η διαφορά στην περίπτωση της Ελλάδας σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της ΕΚΕ έγκειται στο ότι αυτή η κρίση πολιτικής εμπιστοσύνης βαίνει παράλληλα με συνολική αντιπολιτικότητα της κοινωνίας της, με κοινωνική εκκένωση της Πολιτικής. Σε μια κοινωνιο-ψυχολογική μεταβλητή-«πυκνωτή» διαφόρων διαστάσεων της σχέσης πολιτών και Πολιτικής στο μικρο-επίπεδο της εμπειρικής έρευνας, το «*ενδιαφέρον για την πολιτική*», η ελληνική κοινωνία, σε όλους τους γύρους της ΕΚΕ, εμφανίζε-

ται σταθερά «αδιάφορη», με τη στάση «ψυχολογικής ανάμειξης στην πολιτική» (όπως έχει ερμηνευθεί η μεταβλητή μέτρησης του «ενδιαφέροντος» γι' αυτήν) να αφορά περίπου ένα 30% των πολιτών της (έναντι 45% στο σύνολο των χωρών της ΕΚΕ). Το ότι η αδιαφορία για την πολιτική στην Ελλάδα καταγράφεται στη ζέουσα πολιτική συγκυρία του προεκλογικού φθινοπώρου του 2009 είναι ήδη ένδειξη κυνικής ιδιώτευσης και απονομιμοποίησης του πολιτικού πεδίου στην κρισιμότερη «στιγμή» του, τις εκλογές. Ήδη, στις προεκλογικές δημοσκοπήσεις για την ανανέωση της 4^{ης} Οκτωβρίου, το επίμονο ζήτημα για τους αναλυτές ήταν οι τρόποι φερέγγυας εκτίμησης της εκλογικής αποχής. Γιατί είχαν προηγηθεί οι ευρωεκλογές του Ιουνίου, με εκείνο το απαράμιλλο σύνθημα στα blogs, «σήμερα πάμε παραλία». Που, προφανέστατα, «έπιασε τόπο».

Στις προηγούμενες παραγράφους αναφέρθηκαν στην εικόνα της Ελλάδας ως μιας «κονιορτοποιημένης κοινωνίας». Η εικόνα αυτή διαγράφεται από τα δεδομένα 3 κλασικών μεταβλητών που υιοθετούνται και από την ΕΚΕ και που μετρούν τη λεγόμενη διαπροσωπική εμπιστοσύνη ή εμπιστοσύνη στην κοινωνία. Στα πλαίσια της δομολειτουργιστικής σχολής της *civic culture* πρόκειται για μια σφαίρα σχέσεων προ-πολιτική, ακόμα και προ-νεωτερική, η οποία όμως έχει σαφείς πολιτικές επιπτώσεις, στο βαθμό που η ύπαρξη αυτού του είδους της εμπιστοσύνης θεωρείται βασικής σημασίας για μια βιώσιμη δημοκρατική πολιτική κουλτούρα ή «κουλτούρα πολιτών», η οποία είναι και μεικτή, αποτελούμενη από πολιτικά και προ-πολιτικά στοιχεία. Κοινωνίες με ανεπτυγμένη διαπροσωπική εμπιστοσύνη εμφανίζουν επαρκή πολιτική εμπιστοσύνη και ικανοποίηση και *vice versa* – με τη σχετική αιτιώδη κατεύθυνση της καμπύλης παλινδρόμησης να εξαρτάται από την αναλυτική στρατηγική του εκάστοτε μελετητή.

Σε όλους τους γύρους της ΕΚΕ η Ελλάδα εμφανίζεται ως μια κοινωνία φοβική (με τους ανθρώπους να έχουν κανόνα τους την *επιφυλακτικότητα* στη σχέση τους με τους άλλους), μια κοινωνία που στα μέλη της κυριαρχεί η παράσταση της *εκμετάλλευσής τους* από τους άλλους, μια κοινωνία *ατομικιστικής περιχαράκωσης* έως και ανομικής βιοτής, χωρίς περιθώρια αλληλεγγύης, στην οποία «οι άνθρωποι νοιάζονται κυρίως για τον

εαυτό τους». Σκόρπια θεωρητικά ενθυμήματα έρχονται εδώ για ένα σκαρίφημα ερμηνευτικής υπαγωγής αυτών των ευρημάτων. Το χομπσιανό σχήμα του «πολέμου πάντων κατά πάντων», ο amoral familism του Banfield, οι «Τζαμπατζήδες» του Τσουνκαλά, οι επεξεργασίες του Durkheim για την ανομία...

Μοιάζει να υπάρχει ένα διπλό, μακροσκοπικό, κυνικό σύνδρομο, απέναντι και στο Πολιτικό και στο Κοινωνικό. Παράγει φόβο, συστροφή, αλλά μαζί και διακρίσεις, δυσανεξία ή επιθετικότητα απέναντι στο διαφορετικό και την ετερότητα – τους ομοφυλόφιλους, τους ξένους (ακόμα κι αν είναι ίδιας φυλής), τις γυναίκες. Σε όλα αυτά η Ελλάδα κατέχει σταθερά μια θλιβερά ξεχωριστή θέση μεταξύ των χωρών του ESS. Το ότι αυτή αντισταθμίζεται από μια θρησκευτικότητα στα όρια της θρησκευοληψίας και από έναν παραδοσιοκρατικό εξισωτισμό στατικής μακροαστικής/αγροτικής κοινωνίας είναι κάτι που επιδεινώνει έτι περαιτέρω αυτά τα σύνδρομα.

Η ΕΚΕ είναι πράγματι ένα ανεκτίμητο ειλητάριο για τη συγκριτική εκδίπλωση της αυτογνωσίας μας σε προοπτική...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ξενόγλωσσες

- Almond G., Verba S., 1972, *The civic culture*, Princeton, Princeton University Press.
- Banfield E., 1958, *The moral basis of a backward society*, Illinois, Glencoe, The Free Press.
- Barnes S., Kaase M., 1979, *Political action*, Beverly Hills – London, Sage.
- Van Deth-Elinor Scarbrough Ian W., 1995, *The impact of values*, Oxford N. York, Oxford University Press.
- Inglehart R., 1977, *The silent revolution*, Princeton, Princeton University Press.
- Inglehart R., 1990, *Culture shift*, Princeton, Princeton University Press.
- Inglehart R., 1997, *Modernization and postmodernization*, Princeton, Princeton University Press.
- Kent Jennings M. et als, 1990, *Continuities in political action*, Berlin – N.York, Walter de Gruyter.
- Kaase M., Newton K., 1995, *Beliefs in government*, Oxford, Oxford University Press.

- Klingemann H. D., Fuchs D., 1995, *Citizens and the state*, Oxford, Oxford University Press.
- Nye Jr, J. S., et als, 1997, *Why people don't trust government*, Cambridge, Mass. – London, Harvard University Press.
- Pharr S., Putnam R., 2000, *Disaffected democracies*, Princeton, Princeton University Press.

Ελληνόγλωσσες

- Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1988, «Πολιτική συμπεριφορά», Ειδικό τεύχος 69^Α.
- Καφετζής Π., 1996, «Το πολιτικό χρήμα», στο του ιδίου (εισαγωγή-επιμέλεια), *Ταξίδι στο Λόγο και την Ιστορία*, Αθήνα, εκδ. Πλέθρον, τόμ. Α', σ. 127-131.
- Τσουνκαλάς Κ., 1993, «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 1, σ. 9-52.